

ADABIY ALOQALAR VA ULARNING TURLARI

Mahsuna Usmonaliyeva

Farg'ona davlat universiteti

filologiya fakulteti talabasi

ANNOTATSIYA: *Ushbu maqola adabiy aloqalarning turlari va ularning adabiyotdagi ahamiyatini o'rganadi. Adabiy aloqalar ichki va tashqi aloqalar, madaniy aloqalar va tarixiy kontekst kabi turlarga bo'linadi. Maqolada har bir turga alohida e'tibor beriladi va ularning adabiyot rivojiga qanday ta'sir qilgani ko'rsatiladi.*

Kalit so'zlar: *Adabiy aloqalar, madaniy aloqalar, adabiyot taraqqiyoti, tipologik o'xshashlik, bevosita aloqa, bilvosita aloqa, tarixiy-adabiy aloqa.*

KIRISH

Adabiy aloqa – adabiy-ijodiy munosabat. Adabiy aloqa qadimdan mamlakatlar, xalqlar va buyuk ijodkorlarning o'zaro hamkorligini, hamfikrligini ta'minlovchi omil bo'lgan. Hozirda Adabiy aloqaning adabiy haftaliklar, adabiyot va san'at o'n kunligi, uchrashuvlar singari yangi shakllari mavjud. Adabiy aloqalar mushoira, tazmin, iqtibos kabi badiiy ijod shakllarida ham yaqqol namoyon bo'ladi. XV asrning ikkinchi yarmi va XVI asr boshlarida o'zbek va tojik xalqlari madaniyati juda rivojlangan davr bo'lgan. Bu paytda adabiyotda katta o'zgarishlar yuz berib, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy kabi buyuk ijodkorlar yetishib chiqqan. Ular nafaqat o'z asarlari bilan, balki ilm-fan va adabiyot rivojiga ham katta hissa qo'shgan. Shu davrda adabiyotning mavzulari kengayib, yangi g'oyalar paydo bo'lgan. O'zbek va fors-tojik adabiyoti bir-biriga kuchli ta'sir ko'rsatib, o'zaro boyigan. Bu hamkorlik keyingi asrlarda ham davom etib, ko'plab tarixiy va badiiy asarlarda aks etgan.

Adabiy aloqa asosan badiiy tarjima, adabiy ta'sir, jonli muloqot, ijodiy hamkorlik va ustoz-shogird an'analari orqali amalga oshadi. Bu jarayon milliy adabiyotlarning boyishi va rivojlanishiga xizmat qiladi. O'zbek adabiyoti tarixining

barcha davrlarida adabiy aloqalar maqsad va vazifalariga ko'ra turli ko'rinishlarda davom etib kelgan. Hozirgi paytda mazkur soha jahoniy miqyosda rivoj topib, uning yangi shakllari paydo bo'ldi, jumladan, -ijodkorlarning badiiy tarjima vositasida jahon adabiyoti tajribalariga murojaati kuchaydi.

Bugun biz o'zbek adabiyotini jahon adabiy jarayonining ajralmas va tarkibiy qismi sifatida tasavvur etamiz. Adabiyotshunoslarning tafakkuridagi bu o'zgarish bizdan hozirgi o'zbek adabiyotini jahon adabiyoti kontekstida tadqiq etishni, buning uchun esa o'zbek-xorijiy adabiy aloqalarini yangi va yuksak bosqichga ko'tarishni taqozo etadi. Adabiy aloqalarga adabiyot ilmida ijodiy jarayonning muhim qonuniyatlaridan biri, har bir milliy adabiyot taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatuvchi yetakchi omil sifatida qaralsa-da, u badiiy adabiyot masalalaridan ko'ra kengroq mohiyatni qamrab oladi. Uning dunyoqarash, millat, ma'naviyat, madaniyat, jamiyat ravnaqiga -ta'sir ko'rsata oladigan qirralari bisyor. Adabiy aloqa faqat bordi-keldi va tadbirlarda ishtirok etishdangina iborat emas. Adabiy aloqaga, eng avvalo, adabiyotimizning badiiy teranligiga faol ta'sir ko'rsatadigan, uni xalqaro miqyoslarga ko'tarish va jahon adabiyoti kontekstida o'z o'rnini egallashida muhim ahamiyat kasb etadigan, milliy g'oyalarimizni mustahkamlashga xizmat qiladigan, ijtimoiy, madaniy-ma'rifiy ravnaqimizning muhim belgilarini ko'rsatib, komil shaxs yo'nalishidagi insonni tarbiyalash ishi bilan mustahkam bog'langan jarayon sifatida qarashimiz lozim. Adabiy aloqalar bir yozuvchi ijodining bir yozuvchi ijodiga samarali ta'siri, ikki asar orasidagi badiiy-g'oyaviy robitalar kabi mushtarak jihatlarni ham qamrab oladi. Tipologik mushtarakliklar izlash samaradorligi shunda ko'rinadiki, qiyosiy aspektda bir-biriga oyna qilib qo'yilgan asar va obrazlarning avval ko'rilmagan, ko'zga tashlanmagan qirralari bo'rtib namoyon bo'lishi kuzatiladi. Men shu yilgi an'anaviy navoiyshunoslik anjumanida "Farhod va Faust -(obraz tipologiyasiga doir)" mavzusida ma'ruza qildim. Tabiiyki, bunda "Farhod va Shirin" dostoni hamda -Gyotening "Faust" tragediyasi tipologik qiyoslandi. Tadqiqot jarayonida har ikki asarning ayrim jihatlari, ayniqsa, xotima qismi sho'ro davrida noto'g'ri talqin etilgani, bundagi buyuk ma'nodan ko'z yumish, ko'rib ko'rmaslikka olish yoki uning mohiyatini pasaytirish hollari har qadamda uchrashi

ma'lum bo'ldi. Bir so'z bilan aytganda, -talqindan ilohiy qatlam mutlaqo olib tashlangan. Vaholanki, -"Farhod va Shirin" ham, "Faust" ham ilohiy-irfoniy badiiy yechim bilan yakun topadi, ushbu yechimlarsiz ikki buyuk asar salkam yarim kuchidan -mosuvo bo'ladi. Adabiy aloqa har qanday adabiyotning rivoji uchun nihoyatda zarur omillardan. Adabiy mahdudlik va badiiy tafakkurning biqiq holga tushib qolishi, avvalo, boshqa adabiyotlarni o'rganmaslik, o'z adabiyotiga tanqidiy nazar bilan qaray bilmaslik, qiyoslash, solishtirish imkoniyatidan mahrumlik hisobiga ro'y beradi. Shu ma'noda uzoq va yaqin xorijdagi barcha adabiy hodisalarni o'rganib borish, badiiy yangiliklardan boxabarlik, mutolaa va ijodiy aloqalarga kirishish muayyan -xalqqa mansub har qanday adabiy -jarayonni professional jihatdan oziqlantirish demakdir. Albatta, adabiy aloqa faqat adabiy-badiiy tarjima bilan belgilanmaydi. Jonli adabiy aloqa, bordi-keldi munosabatlar, xalqaro adabiy anjumanlar, ijodiy sanalarning nishonlanishi bilan bog'liq tadbirlar adabiy aloqa tushunchasini to'ldiradi. Agar bular yoniga adabiy ta'sirlarning ilmiy -tadqiqi ham qo'shilsa, tushuncha yaxlitlik kasb etadi. Afsuski, tarjima borasidagi harakatlar anchayin qoniqarli kechayotgani holda, jonli adabiy aloqa va ta'sirlar tadqiqi bo'yicha qilinayotgan ishlar ko'ngildagidek emas. Masalan, o'zbek kitobxonlari yapon, koreys, ayniqsa, xitoy she'riyati, prozasining eng qadimgi namunalaridan tortib, XX asr so'nggi choragigacha bo'lgan izlanish, taraqqiyot xususiyatlarini tasavvur eta olish darajasidagi tarjima asarlaridan xabardor. Lekin keyingi chorak asrdan ortiqroq davomiylikdagi adabiyoti, yozuvchi, shoir va munaqqidlari faoliyati, umuman, ulardagi mavjud adabiy jarayondan qanchalik boxabar? Bizning ular bilan qanday umumiy va o'zaro o'rganadigan jihatlarimiz mavjud? Ularning eng so'nggi adabiyoti namunalari bilan bizning Istiqlol davri adabiyotimizdan qaysi asarlarni tarjima qilib, ma'naviy aloqalarni o'rnatish mumkin? Mana shu kabi masalalar o'zaro bordi-keldi aloqalar orqali amaliy ijrosini topsa, ko'plab adabiy-badiiy loyi-ha--lar-ga yo'l ochilsa, o'z navbatida -xalqlarimizning yaqinlashuviga muhim hissa bo'lib qo'shildirdi. Mamlakatlarimiz o'rtasida -siyosiy va iqtisodiy aloqalar havas qilarlik darajada yuksalib borayotgan bir paytda O'zbekiston va -Xitoy adabiy hamkorligi, aloqalari ham yanada mustahkamlansa, har jihatdan -maqbul ish bo'lar

edi. Qolaversa, bizni Xitoy madaniyati, jumladan, adabiyotining o‘tmishi va buguni -bilan bog‘laydigan nuqtalar ko‘p.

Bevosita (to‘g‘ridan-to‘g‘ri) adabiy aloqalar

Bu turdagi aloqalar yozuvchilar, shoirlar yoki olimlarning shaxsiy uchrashuvlari, yozishmalari, tarjima faoliyati orqali yuzaga keladi. Masalan, bir adib boshqa xalq vakillari bilan muloqotda bo‘lib, ularning ijodidan bevosita ta’sirlanadi. Bu haqda ilmiy manbalarda, xususan, komparativistika yo‘nalishida ko‘p ma’lumotlar uchraydi.

Bilvosita (vositali) adabiy aloqalar. Bu aloqalar bevosita muloqotsiz, asarlar orqali amalga oshadi. Masalan, bir xalq adibi boshqa xalq adabiyotini tarjimalar orqali o‘rganadi va undan ilhomlanadi. Bu turdagi aloqalar ko‘proq tarjima adabiyoti orqali rivojlanadi.

Tarixiy-tipologik aloqalar. Bu turdagi aloqalar xalqlar o‘rtasida bevosita aloqa bo‘lmagan taqdirda ham, o‘xshash tarixiy, ijtimoiy sharoitlar ta’sirida yuzaga keladi. Natijada turli xalqlarda o‘xshash mavzu, obraz va g‘oyalar paydo bo‘ladi. Bu hodisa ilmiy adabiyotlarda “tipologik o‘xshashlik” deb yuritiladi.

Genetik aloqalar. Bu aloqalar bir adabiyotning boshqasiga bevosita ta’siri natijasida shakllanadi. Ya’ni bir adabiyot ikkinchisining rivojiga asos bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, Sharq adabiyotining ko‘plab g‘oyalari boshqa hududlar adabiyotiga ta’sir ko‘rsatgan.

Madaniy-adabiy ta’sir va o‘zlashtirish. Bu jarayonda bir xalq boshqa xalq adabiyotidagi janr, uslub yoki g‘oyalarni qabul qiladi va uni o‘z milliy ruhiga moslashtiradi. Bu holat adabiyot rivojida muhim omillardan biri hisoblanadi.

Tarixiy adabiy aloqa — bu turli xalqlar va davrlar adabiyotlari o‘rtasida yuzaga kelgan o‘zaro ta’sir, bog‘liqlik va almashinuv jarayonidir. U asosan tarixiy sharoitlar, siyosiy munosabatlar, savdo yo‘llari, diniy va madaniy aloqalar orqali shakllangan. Bunday aloqalar natijasida bir xalq adabiyoti boshqa xalq adabiyotidan g‘oya, obraz, janr yoki uslub jihatidan ta’sirlanadi. Tarixiy adabiy aloqa qadim zamonlardan boshlab mavjud bo‘lgan. Masalan, Sharq va G‘arb o‘rtasidagi aloqalar Buyuk Ipak yo‘li orqali rivojlangan. Bu yo‘l nafaqat savdo, balki madaniyat va

adabiyot almashinuviga ham xizmat qilgan. Natijada turli xalqlarning ogʻzaki va yozma ijodi bir-biriga taʼsir koʻrsatgan. Oʻzbek adabiyotida ham tarixiy adabiy aloqalar muhim oʻrin tutadi. Masalan, Alisher Navoiy ijodida fors-tojik adabiyotining, ayniqsa Nizomiy Ganjaviy va Abdurahmon Jomiy anʼanalarining taʼsiri yaqqol koʻrinadi. Shu bilan birga, Navoiy oʻz asarlari orqali turkiy adabiyotning rivojiga katta hissa qoʻshib, boshqa xalqlar adabiyotiga ham taʼsir oʻtkazgan. Tipologik oʻxshashlik — bu turli xalqlar yoki adabiyotlarda bevosita aloqa boʻlmagan holda ham oʻxshash gʻoya, obraz, syujet, janr yoki badiiy usullarning paydo boʻlishidir. Yaʼni, bu oʻxshashliklar bir-biridan koʻchirish yoki taʼsir natijasi emas, balki oʻxshash tarixiy sharoit, ijtimoiy muhit va insoniy tajribalarning umumiyliigi tufayli yuzaga keladi.

Adabiyotshunoslikda tipologik oʻxshashliklar koʻpincha inson hayotidagi umumiy muammolar — sevgi, adolat, ezgulik va yovuzlik kurashi, jamiyatdagi tengsizlik kabi mavzular bilan bogʻlanadi. Masalan, turli xalqlar ertaklarida qahramonning sinovlardan oʻtib, oxir-oqibat gʻalaba qozonishi motivi uchraydi. Bu holat ular oʻrtasida toʻgʻridan-toʻgʻri aloqa boʻlmagan boʻlsa ham, inson tafakkurining umumiy rivoj qonuniyatlari bilan izohlanadi. Tipologik oʻxshashlikni ilmiy jihatdan oʻrganish Qiyosiy adabiyotshunoslik fanining muhim vazifalaridan biridir. Bu yoʻnalish turli adabiyotlarni taqqoslab, ular oʻrtasidagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlaydi. Shu orqali adabiyotlarning mustaqil rivojlanish yoʻllari ham ochib beriladi. Masalan, Alpomish dostoni bilan boshqa xalqlarning qahramonlik eposlari oʻrtasida ayrim oʻxshash jihatlar bor: qahramonning mardligi, sodiqligi, sinovlardan oʻtishi. Bu oʻxshashliklar koʻpincha tipologik xarakterga ega boʻlib, ular umumiy insoniy qadriyatlar asosida shakllangan.

Shuni alohida taʼkidlash kerakki, tipologik oʻxshashlik tarixiy adabiy aloqadan farq qiladi. Tarixiy aloqa — bu bevosita taʼsir va almashinuv natijasi boʻlsa, tipologik oʻxshashlik — mustaqil, lekin oʻxshash sharoitlarda yuzaga kelgan parallel hodisadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Gafurov, I. (1998). "Sharq adabiyoti". Toshkent: O'zbekiston.

2. Jinnah, M. A. (2005). "O'zbekiston tarixi". Toshkent: Fan.
3. Pushkin, A. S. (1999). "Tanlangan asarlar". Moskva: yozuvchi.
4. Navoiy, A. (2000). "Xamsa". Toshkent: O'zbekiston.
5. Bobur, Z. M. (1997). "Boburnoma". Toshkent: Fan.
6. Khalilov, U. (2010). "Adabiy aloqa va madaniyatlararo munosabatlar". Toshkent: O'zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi.
7. Saidov, R. (2018). "Adabiyot nazariyasi". Toshkent: O'zbekiston.
8. Maqsudov, A. (2015). "O'zbek adabiyotida xalqaro aloqalar". Toshkent: Yangi asr avlodi.
9. Ergashev, B. (2021). "Adabiy jarayon va uning tahlili". Toshkent: Fan Adabiy jarayon va uning tahlili orqali aloqalarning ahamiyatini ko'rsatadi.
10. Toshpulatov, S. (2019). "Adabiyotda madaniy almashuv". Toshkent: Adabiyot va san'at.